

ВАЗОРАТИ МАОРИФ ВА ИЛМИ ҶУМҲУРИИ
ТОҶИКИСТОН
Муассисан давлатии таълимии
«ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ ХУҶАНД
БА НОМИ АКАДЕМИК БОБОҶОН ҒАҒУРОВ»

ТОҶИКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ МАОРИФ ВА
ИЛМ ВАЗИРЛИГИ

“АКАДЕМИК БОБОҶОН ҒАҒУРОВ НОМИДАГИ
ХУҶАНД ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ”
ДАВЛАТ ТАЪЛИМИ МУАССАСАСИ

**МАСЪАЛАҲОИ МУБРАМИ ФИЛОЛОГИЯИ
ЎЗБЕК ВА ТОҶИК**

(маводи конференсияи онлайнӣ)

**ЎЗБЕК ВА ТОҶИК ФИЛОЛОГИЯСИНИНГ
ДОЛЗАРЪМАСАЛАЛАРИ**

(Онлайн конференсия материаллари)

“Нури маърифат”
Хуҷанд “ 2020

“Нури маърифат”
Хуҷанд “ 2020

ББК: 74.06 (Ўзб.)
УДК: 371 .
ў - 65

Тўплам академик Бобожон Ғафуров номидаги
Хужанд давлат университети” ДТМ нашр-
тахририя Кенгаши томонидан 12.11.2020 йил
№ 4-1/8 қарори билан чопга тавсия этилг

Масъалаҳои мубрами филологияи ўзбек ва тоҷик (ўзбек ва тоҷик
филологиясининг долзарб масалалари). Маҷмуаи мақолоти илмӣ. ”
Хужанд: Нури маърифат, 2020.” 821с.

Ўзбек ва тоҷик филологиясининг долзарб масалалари (масъалаҳои мубрами
филологияи ўзбек ва тоҷик). Тўплам. ” Хужанд: Нури маърифат, 2020.” 821с.

Зери назари

доктори илмҳои таърих,
профессор Қўразода Қ. Ҳ.

Масъул муҳаррирлар:

Бердиалиев А. – ф.ф.д., профессор,
Сабурӣ - п.ф.д., профессор,
Ойматова М.-ф.ф.н., доцент

Тўлаб, нашрга тайёрловчилар:

Раҳмонқулов А.- ф.ф.н., доцент,
Ойматова М. – ф.ф.н., доцент,
Эшмуродов Э. – ф.ф.н., доцент.

Таҳрир ҳайати:

Турдибоев Т. - ф.ф.н., доцент,
Ғайзуллоев Б. - ф.ф.н., доцент,
Эрмухаммедов А. - ф.ф.н., доцент
Раҳмонқулов А.- ф.ф.н., доцент,
Ойматова М. – ф.ф.н., доцент,
Шарипова М. - ф.ф.н., доцент,
Эшмуродов Э. – ф.ф.н., доцент.
Абдуллоев О. - ф.ф.н., доцент,
Жабборов Б. - ф.ф.н., доцент.

Такризчилар:

Шеронов Б. – ф.ф.н., доцент,
Қаюмова Ф. – ф.ф.н., доцент.

Мазкур тўплам ўзбек ва тоҷик филология фанларининг долзарб масалаларига
бағишланган бўлиб, унда тилшунослик, адабиётшунослик ва уларнинг таълими
методикасига доир мақолалар жамланган. Тўплам тилшунос, адабиётшунос олимлар,
шунингдек, ёш тадқиқотчилар, магистрантлар, аспирантлар, ўзбек ва тоҷик тили
ҳамда адабиёти ўқитувчиларига мўлжалланган.

ISBN 978-99975-57-72-9

© “Академик Бобожон Ғафуров номидаги
Хужанд давлат университети” ДТМ – 2020

изтироблар қилурки, яна муъжиби ҳазл бўлур” , – деб ёзганига қараб, ҳазил-мутойибанинг “ширин изтироблар” орқали намоён бўлишини ижобий ҳолат деб баҳолаганини англаш мумкин (Навоий, 1998:122).

Хожа Аҳмад Мужаллид ҳақида: “Хуросоннинг шўх таъбаридин эрди. Аммо бағоят хабисшева (ёмон, ярамас, ифлос, бадбўй) киши эрди” деган бўлса, Мавлоно дарвеш Машҳадий тўғрисида “сафих ва бадзабон кишидур. Баъзи азизларни, дерларки, ёмон хажвлар қилибдур”, – деб ёзади (Навоий, 1998:52).

Хуллас, Алишер Навоий сўз усталарининг ижобий ва салбий сифатларини ажратиб кўрсатишда уларнинг ҳазил-мутойибага муносабатига ҳам алоҳида эътибор бергани кўринади.

Адабиётлар:

1. Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. XX жилдлик. III жилд. Ғаройиб ус-сиғар. – Т.: Фан, 1988.
2. Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. XX жилдлик. VII жилд. Ҳайрат ул аброр. – Т.: Фан, 1991
3. Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. XX жилдлик. CIV жилд. Маҳбуб ул- қулуб. – Т.: Фан, 1998.
4. Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. – Т.: “Академнашр, 2017.
5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. V жилдли. I жилд. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006.

Ражабов Т., ўқитувчи
Хайруллаева М., магистрант,

(Ўзбекистон)

МУСТАҚИЛЛИК ДАВРИ ЎЗБЕК ШЕЪРИЯТИДА БАДИИЙ КЎЧИМЛАРНИНГ ЮЗАГА КЕЛИШИ ВА ҚЎЛЛАНИЛИШ УСУЛЛАРИ

Кўчимлар, асосан, тилшунослик назарияси фани орқали ўрганиб келинган. Сўзнинг ўз маъносидан яна бир бошқа маънода қўлланилишига кўчим дейилишидан тилшунослик фани нуқтаи-назаридан келиб чиқиб хулосалар қиламиз. Аммо шеърятимизда ҳам муайян бадиий-эстетик мақсадни кўзлаган ҳолда воқе бўлувчи шундай тушунчалар ҳам борки, уларни семантик сатҳ меъеридан оғувчи сўзлар деймиз. Бундай сўзлар адабиётшунослигимизда янги тушунчалар ҳосил қилиши, образлар яратиши ва маънони кутилмаганда бошқа тарафга олиб кетиши учун хизмат қилади. Ушбу поэтик ҳодисани замонавий ўзбек шеърятти мисолида кўрадиган бўлсак, кўчимнинг перифраза, аллегория, рамз каби бир қатор тушунчаларга изоҳ бериб ушбу тушунчаларни ҳам илмий жиҳатдан, ҳам бадиий жиҳатдан мисоллар асосида ҳамоҳанг ўрганиш имконияти мавжуд. Кўчимнинг факатгина адабиётшунослигимиз доирасида қўлланиладиган турлари ҳам мавжуд. Айни пайтда эпитет, оксиморон, литота, муболаға каби бир қатор поэтик фигуралар ҳақида

Д.Қуронов куйдагича маълумот беради. «Албатта, бундай қилишга асос бера оладиган айрим мисоллар борлиги, умуман, бу воситаларда ҳам кўчимга яқин хусусиятлар кузатилиши бор гап. Лекин бадиий матндаги муайян бир асосга (нарса-ҳодисалар орасидаги ўхшашлик, алоқадорлик, вазифадошиқ ва ҳ.к. жиҳатдан муштарақликка) таянган ҳолда сўз, баъзан, сўз бирикмасининг ўз маъносидан бошқа маънода қўлланилиши тушуниш керакки, шунда чалқашликлар ўз-ўзидан барҳам топади.»¹

Замонавий ўзбек шеъриятида кўчимлар жуда кенг қўлланилади. Кўчимларнинг қўлланилиши ҳам адабиётда катта икки қимсга бўлинади. Масалан, шундай кўчимлар борки тилшунослик тарафидан қарасак тўлиқ кўчим ўз олдига қўйган жиҳатларга жавоб бера олади, аммо адабиётшунослигимизда биз буларни ҳамиша ҳам кўчим деб ҳисоблайвермаймиз. М.Юсуфнинг “Кечикиш” шеърида:

Тушунолмайдим қандайдир,
Тошмехррок чикдинг ўзинг ҳам.
Бизни эслаб ҳар замонда бир
Хат ёзиб ҳам қўймайсан бўтам....²

Бу ерда “тошмехррок” сўзини кўчим маъносида ҳам қўлласак бўлади, аммо ушбу сўз бизнинг онгимизга шу даражада чуқур ўрнашиб қолганки, биз буни оддий бир ҳол сифатида қабул қиламиз. Тош+мехр сўзлари бирлашиб мехр бермайдиган, раҳм қилмайдиган шахс образини гавдалантиришини тасаввур ҳам қилиб кўрмаймиз. Аммо сўз граматик жиҳатдан бизнинг тушучамизга эмас, илмий фикрлашимизга зарурат борлигини таъкидлайди. Дейлик, соат юрди, кун ботди тарзида. Аслида бу сўзлар ҳам кўчма маънода қўлланган, бироқ булар китобхон ёки тингловчи томонидан яхлит қабул қилинганидек, ижодкор ҳам барча сўзларни тайёр ҳолда матнга олиб кирган. Янаям аниқроғи лирик қахрамон, ёки “Мен”га эътибор қилиб, ҳис ва туйғу призмада пишитиб олмоқ айни мушоҳадани талаб этади.

Анъанавий тарзда истеъфода этиб келинадиган кўчим шакллари ва турлари шоирлар ижодида жуда кўп учрайди. Шу нуқтаи назардан кўчимларни куйидаги гуруҳлантириш имконияти пайдо бўлади.

1. Ошиқ ўзини ёки маҳбубасини тарифлаётган пайтда беихтиёр бадиий кўчимлардан тайёр ҳолда фойдланади, аммо уни ўзи яратмайди. Ушбу кўчимлар юқоридаги мисолимиздан фарқли равишда ўқувчига эстетик завқ беради. Хаёлида образнинг ҳолатини гавдалантиради. Бу хил кўчимлар анъанавий бўлиб аждодлардан авлодларга меърос бўлаётган сўзга ўхшайди. Масалан А.Навоийнинг “Ҳикматлар”ига юзланамиз.

Ошиқеким бўлғой ул бир шўхи гулрухсорсиз,
Ўйла булбулдурки қолмишдир гул-у гулзорсиз.¹

¹ Қуронов Д., “Адабиётшунослик луғати” Тошкент “Академнашр” – 2010

² М. Юсуф “Сайланма” Тошкент “Шарқ” - 2007

Бу ерда “гулрухсорсиз” ва “булбул” сўзлари кўчим сифатида ифодаланган ва адабий-бадий жихатдан эстетик вазифа бажармоқда. Бундай мисоллар, айниқса, мумтоз шеърятимизда жуда кўп учрайди. Мисол учун “шакарлаб”, “гул юз”, “булбул”, “сарвкомат”, “коши камон”, “наргиз кўз” ва ҳакозо. Худди шу тарзда бир қанча образлар кўчим сифатида бугунги давр шеърятига кириб келганлигини алоҳида таъкидлаш зарур. М. Юсуфнинг қуйидаги шеърида

Кўрғошинга қалқон бўлди ўт кўкраклар,
Кафан бўлди қонга ботган оқ ятаклар,
Сўнги макон бўлди баъзан чакалаклар,
Одамдай ҳам ўлмадингиз босмачилар...²

Юқоридаги парчада “гулрухсорсиз” сўзининг табиий равишда шеърга олиб кирилганини таъкидлаб ўтдик. Аммо “ўт кўкраклар” бирикмаси бу шоирнинг ижод маҳсули. Бу ерда шоир Ватанининг озодлиги учун жонини фидо қилган “босмачилар”ни таърифлаб, уларни ватанига бостириб кирган душманлар учун тирик қалқон бўлганлигини алоҳида таъкидлаган. Иқалла кўчимни ўзаро солиштириб туриб ҳар иккаласининг бир-бири билан узвий алоқада эканлигини, аммо Навоий кўчимни байтга тайёр холда, М. Юсуф эса ижодий жихатдан қайта ишлаб бандга олиб кирганликлари кўчимнинг вазифа хусусиятларини белгилаб берувчи меъёр ҳисобланади.

2. Муаллиф томонидан маълум бир ғояни мазмун ва шаклга синдирадиган кўчимлар. Бунда Лирик қаҳрамон тафаккури ва таҳаайюли, ҳис-туйғу тушунчани кўчимга солиб, образли қилиб китобхонга етказиб беради. Бу ҳолат эса ўз навбатида шеърдаги ифодавийликни, тасвирийликни кучайтиришга хизмат қилади. Бундай кўчимларни шартли равишда “Лирик қаҳрамоннинг шахсий кўчими” дейиш мумкин. Шу хилдаги кўчимларгина шоирнинг муайян бадий-эстетик мақсадини кўзлаб, маълум бир сўзнинг маъносини бошқа бир сўзга кўчиришни англатади. Бу орқали шоирнинг бадий тил маҳорати хусусида гап борганда, аввало, шу хил кўчимларни инобатга олган маъқулдир.

Миттиларга улкан кўринар олам,
Улканлар наздида миттидир дунё.
Дейдилар, Гулливер деган бир одам
Аён кўрган эмиш уларни гўё.³

Ушбу жумлалар муаллифнинг шахсий фикрлари натижасида дунёга келган. Шоир шу асосда кўчма маъно ҳосил қилишда шахсий фикрини лўнда, ва албатта, шеърятнинг олдига қўйилган бош мақсади бўлган фикрни ифодали беришга эришганлигини кўриш мумкин. Шеърни гўзал қилиш билан бир қаторда нарса-ҳодисалар ўртасида макон ва замондаги

¹ А. Навоий “Ҳикматлар” Тошкент “Ўзбекистон” - 2015

² М. Юсуф “Сайланма” Тошкент “Шарқ” - 2007

³ А. Орипов “Танланган асарлар” Тошкент “Ғ. Ғулом” - 2001

ўзаро алоқадорликка таянган ҳолда бирининг номини иккинчисига кўчишини таъминлаган. Яъни шоир “Миттилар” “Улканлар” сўзлари орқали метонимия усулида маъно кўчишини ҳосил қилган. Бу ерда шоир митти одамлар ва улкан одамлар демайди, балки буни ўқувчи ўзининг ҳиссий нуқтаи-назаридан келиб чиқиб сезади. Бу мисолга икки хил ёндашиш мумкин. Яъни оддий кўз билан қараганда бу одамларнинг биологик жиҳатдан гавда тузилишини эслатади, аммо тадқиқотимиз тарафидан қарасак бу инсонларнинг маънавий қиёфасини ўзида акс эттиради. Ҳар икки қарашда ҳам ушбу сўзлар метонимия деб номланувчи маъно кўчишига яққол мисол бўлади.

Баъзи ҳолларда метафора ва метонимиянинг қоришиқ ҳолда номоён бўлиши, биргина сўзнинг ҳам метонимик, ҳам метофорик асосдаги кўчма маъноларда қўлланилиши мумкин. Тилшунослик назариясига асосланган адабиёт ўзининг лабораториясида ижодкорлар орқали ажойиб масалаларни муҳокама қилаверади. Масалан, Шавкат Раҳмоннинг куйидаги шеърида шу ҳол кузатилади.

Хазонга айланди кунларим...
 Мотамда тургандай боқаман
 Фасллар тўқнашган лаҳзада
 Хазонлар тўпини ёқаман
 Кўзларим ачишар бехосдан
 Юрагим, кўлларим титрайди.
 Аланга олмайди кунларим
 Тутайди, оҳ мунча тутайди.

Шеърнинг лирик қаҳрамони кечмишини сарҳисоб қилаётган, ўтган кунларидан қоникмаслик ҳиссини туяётган одам; у “хазон” сўзи орқали ушбу тадқиқотимиз доирасида хали бирон маротаба кузатмаганимиз сўзни ишлатмай туриб маъно чиқариш яни метонимик қолиб ясаш йўлига ўтиб олади. Метонимик асосда кузни (матнда йўқ куз сўзи) умр кузига ҳам ишора қилади. Метофорик асосда эса ўтган ҳаёт дарахтидан гўё узилиб тушган кунларини кўради. Шеърнинг кайфиятини ҳис қилишда, уни тушунишда “хазон” етакчи аҳамият касб этади, гўё калит вазифасини бажаради. Шунга ўхшаш Хуршид Давроннинг

Қаршида дераза сўйлайди эртак
 Унда икки соя-бахтиёр маълул.

Сатрларида ҳам ёлғиз аёл руҳиятини очишда метонимиядан моҳирона фойдаланилган. Ва унда ҳам метонимия метафора билан бирга қўлланган. Деразадаги “икки соя” ёлғиз аёлга армон бўлган сокин оилавий ҳаёт ва шу армон туфайли дераза унга эртак сўйлаётгандек бўлади. Ҳар икки ҳолда ҳам адабиётшуносни метонимиянинг бажарадиган иши ва қонун-қоидаларига тўғри келиши эмас, унинг берадиган бадиий эстетик завқи, қаҳрамонларнинг ички кечинмасини образли ифодалашга, уларнинг образини яратишга хизмат қилаётгани қизиқтириши лозим.

Адабиётлар:

1. Д. Қуроноф «Адабиётшунослик лугати» Тошкент «Академнашр»–2010
2. М. Юсуф «Сайланма» Тошкент «Шарқ» – 2007
3. А. Навоий «Ҳикматлар» Тошкент «Ўзбекистон» – 2015
4. А. Орипов «Танланган асарлар» Тошкент «Ғ. Ғулом» – 2001
5. Ҳ. Болтабоев «Адабиёт энциклопедияси» Тошкент «Мумтоз сўз» – 2015

Раҳимов И.,

доцент

(Тоҷикистон)

МУЛОҲИЗАҲО ДОИР БА НАШРИ НАВИ «ДЕВОН»-И КАМОЛИ ХУЧАНДӢ

(Тақриз ба китоби К. ХучандӢ. *Девон*. – Хучанд: Хуросон, 2020. – 1328 с.)

Дар арафаи чашни 700-солагии шоири шаҳри Шарқ Камоли ХучандӢ «Девон»-и шоир аз нав ба чоп расид, ки аз лиҳози ҳаҷм, ороиш ва сифати чоп шоистаи таҳсин буда, тухфаи арзанда ба мухлисони шеърӣ ноб гардид.

Муқаддимаи он, ки «Ашъори ҷовидона ва ҳикмати орифонаи Камоли ХучандӢ» ном дорад (с. 3 – 11) ба қалами Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон тааллуқ дорад. Доир ба он муаллифи муқаддима чунин навиштааст: «Девони Камоли ХучандӢ, ки бо такмилу иловаҳо интишор мешавад, тухфаи муносиб ба чашни фархундаи 700-солагии шоири нуктасанҷ мебошад. Дар ин девон аксари ашъори шоир ҷамъоварӣ шуда, дӯстдорони сухани волоро шод мегардонад» (с. 10 – 11).

Ҳар ғазали шоир дар як саҳифа ҷой дода шудааст ва гоҳо ғазалҳои дароз ду саҳифаро ишғол кардаанд. Китоб бо нақшҳои миллӣ ҳошиябандӣ гаштааст, ки ҳусни зоҳирӣ яшро афзудааст. Таҳиякунандагони матн, муаллифони тавзеҳот ва охирсухан олимони ҷавони суханшинос Баҳром Раҳматов ва Оқилбой Оқилов ҳастанд.

Дар Тоҷикистон чанд маротиба «Девон»-и шоир ба нашр расидааст ва ҷопи нави он интиқодӣ аст. Ҳар наشري «Девон» ва ё маҷмӯаи ашъори ин ё он шоири классикӣ моро барои расидан ба асолати шеърӣ ў қадам ба қадам наздик мекунад, барои ислоҳи ғалатҳои роиҷ мадад мерасонад. «Девон»-и мавриди назарро наметавонем матни комилан дурусту саҳеҳи осори Камоли ХучандӢ номед, аммо нисбати нашрҳои пешина он бартариҳои зиёд дорад.

Матни интиқодии «Девон» дар асоси нусхаи хаттии № 2103 китобхонаи Отиф Афандии шаҳри Истамбул таҳия гаштааст. Барои нусхабадулу киёсн нусхаи хаттии № 4739-и китобхонаи Остони Қудси Разавии шаҳри Машҳади Эрон, нусхаи № 1236 Маркази мероси хаттии ба номи А.Мирзоеви Академияи миллии илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, нашрҳои ҷопии осори шоир мавриди истифода қарор гирифтаанд.

Миқдори ғазалҳо дар нусхаи асос нисбати девонҳои пештар нашршуда камтар аст, аммо дар замима ғазалҳои шоир, ки аз нусхаи асос берунанд,

24. Жўраев М. (Ўзбекистон) Комедия жанрида анъана ва новаторлик (“Майсаранинг иши” ва “Учар ошиқлар” комедиялари мисолида)
25. Жўраева Н., (Тожикистон) Ҳотифийнинг Навоийга бағишланган мадҳиясида комил инсон тасвири
26. Иргашева Ш. (Ўзбекистон) Бадиий таржиманинг ноёб қийинчиликлари
27. Исакова Р. (Ўзбекистон) Ўткир Ҳошимовнинг “Дафтар ҳошиясидаги битиклар” асаридаги ички сарлавҳалар хусусида
28. Ислотов З., (Ўзбекистон) “Дунё хазинасига тенг асар” сўзлиги таржимасига оид мулоҳазалар
29. Йўлчиев Қ., (Ўзбекистон) Кўклам хронотопи (Рауф Парфи шеъри мисолида)
30. Мамадалиева З., (Ўзбекистон) Искандар образи талқини: ирфон ва орифлик
31. Маматқулов М., (Ўзбекистон) Фольклор анъаналари ва ўзбек ёзма дostonчилиги тараққиёти
32. Муллахўжаева К., (Ўзбекистон) “Юсуф ва Зулайхо” – қиссаларнинг энг гўзали
33. Муродова М., Мавлонова М., (Тожикистон) Саҳми Абдуқодир Шакурӣ дар ташаккули ҷараёни равшангарой
34. Муҳаммедова Ҳ., (Ўзбекистон) Таржима маданий алоқа калити сифатида
35. Муқумова Д., (Ўзбекистон) Исмати Бухороӣ – шоири пайрави мактаби адабии Шайх Камоли Хуҷандӣ
36. Норов О., (Ўзбекистон) Абдували Қутбиддин шеъриятида поэтик ифода ўзига хослиги
37. Ойматова М., Абдуллоев О., (Тожикистон) “Мабдаи нур”да Қуръон оятлари ва ҳадислар
38. Ойматова М., Эрмуҳамедов А., (Тожикистон) И. С. Брагинский – айнийшунос
39. Орипова Г., (Ўзбекистон) Лирик шеър композициясида вазнининг ўрни
40. Очиллов Э., (Ўзбекистон) Огаҳий сўз таърифида
41. Пардаева Н., (Ўзбекистон) Анбар отининг тожик тилидаги ғазаллари хусусида
42. Ражабова Б., (Ўзбекистон) Абдурахмон жомий ва ҳирот маданий муҳити
43. Ражабова М., доцент (Ўзбекистон) Халқ майдон кулги санъати белгиларининг Навоий ижодидаги кўринишлари
44. Ражабов Т. ўқитувчи (Ўзбекистон)